

Михаил Тихонович Сергеев 1926 ий 15 июльышто Волжский районисо Чодыраялеш шочын. 1942 ийыште кыдалаш школым тунем лекмекше, "Большевик" Сотнур район газетыште пашам ышташ туналеш. 1943 ий гыч — фронтышто.

Сар деч вара "Марий коммуна" газет редакцийыште тырша, вара Горький олase партийный школышто шинчымашым иолта. Тудым пытарымек, КПСС Марий обкомышто печать отделын инструкторжылан, район газетын редакторжылан ышта. Марий педагогический институтышто, КПСС ЦК пеленсе Высший партийный школышто тунемеш. "Знаний" обществыште, "Марий коммуна" газет редакцийыште тырша. Вара ятыр ий Марий государственный университетыште студент-влакым тунукта, кызытат туштак ышта. Историй наука кандидат.

Газет ден журналлаште 1940 ий гычак савыкталтеш. Михаил Тихонович — лу утла кына авторжо. Утларакше историй да кундемна дене кылдалтше, Кугу сарын салтакше-влак, марий калыкын лумло егышт нерген очерк-влакым воза.

Михаил Тихонович Сергеевым ме 70 ийым темымыж дене саламлена, пенгыде тазалыкым, кужу умырым тылана, у книгажым вучен кодына.

Михаил СЕРГЕЕВ

НИГОМ ОНА МОНДО

Перекоп. Лумжак ушештара вўран граждан сар пагытым, сбрал Крымым утарышаш верч талын кредалмым. Тунам Йошкар Армыйын часть-влак Перекоп кундемыште Турецкий валым атакоталеныт, Сивашым вонченыт, Чонгарыште чоткыдо рубеж-влакым сеген налыныт. Южный фронтын командующийже М.В.Фрунзе 1920 ий 12 ноябрьыште Владимир Ильич Ленинлан возен: "Сивашым да Перекопым штурмоватлыме годым геройло пехотын пеш чапле лўддымылыкым ончыктымыжым ужынам. Часть-влак тушманын кўртнў воштырла дене авырыме верлашкыже, чот лўйкалымым ончыде, ангысыр корным ыштен, ончыко да ончыко каеныт...

Фронтын армыйже-влак Республика ончылно шке долгыштым шуктеныт. Россий контрреволюцийын пыартыш пыжашыжым шалатыме, да Крым узш Советын лиеш".

Крымым утарымаште В.К.Блюхерын 51-ше дивизийжат лийын, сандене Перекопский лўмым налын. Тиде дивизийын эртыме корно дене марий калыкын ик чолга эргыже Я.М.Суворовын илышыже кылдалтын.

Яков Маркович 51-ше дивизийыш пурышо 152-шо бригадын штаб начальникше лийын. Перекопышто кредалмым Суворов илыме куры-

мышто эн мондалдыме событилан шотлен. “Это было на Перекопе” вуймутан статьяжым (моло дене пырля возен) 1960 ий 7 ноябрьште “Правда” газетат печатлен ыле.

Крым верч крдалме годым Суворовлан кумло ик ий лийын, а Блюхерым тылеч ончычак пален, Василий Константиновичын лишыл йолташыже улмаш.

Икмынар ий оныч Блюхерын эргыже В.В.Блюхер “По военным дорогам отца” книгам лукто. Тунам Василий Васильевич, Свердловский инженерно-педагогический институтын ректоржо, ачажын 1918 ийыште Уралыште эртыме корно дене ошкылын, шуко ег дене вашлийын, ветеран-влакын шарнымыштым колыштын, кўлешан материалым поген. “По военным дорогам отца” книгагытже Суворовын лўмжым ик вере огыл уштарен.

Дутов ваштареш кучедалше отряд-влакын командуящийже Блюхер нылымше кечылан Троицк олашке толын. “...Троицан-влак коклаште,— воза автор,— Блюхерын сайын палымыже-влак шагалын огытыл улмаш. Оласе шуко партийный да совет пашаен-влак, Челябинскыште лиймеке, тудын деке ревкомыш лурен коштыныт. Блюхер укомышто партийный комитет секретарь Я.В.Аппельбаум дене вашлийын, тудын деч В.И.Ленинын колтымо ег-влак — 17-ше Сибирский полкын боецше-влак да нунын командирьшт Суворов нерген ятыр поро мутым колын. Мичман Павловын морякше-влакым Оренбург велыш фронтыш колтымо деч вара тиде частын боецше-влак Троицкеш тўн революционный вий семын кодыныт да олам Дутовын казакше-влак деч аралымаште шке чоткыдылыкыштым ончыктеныт”.

Тышечын тўгалын Василий Константинович ден Яков Маркович коклаште келшынамаш, да тудо самырык Совет республикын йолымбак шогалме пагытыште, тушман ваштареш крдалмаште пенгыдемын. Коктынат ик ийыште, ик тылзыште — 1889 ий ноябрьште шочыныт (В.К.Блюхер ийготышым ик ийлан кугемден улмаш), кугыжан армийыште служкыленыт.

Троицк олаште вашлиймашым Суворов кужу жап шарнен. Тунам 17-ше Сибирский полкышто ик мутланымаш лийын.

— Полкым мокталгымылан тау,— каласен Яков Маркович,— но мыйже таче-эрла паша деч посна кодам, войскадыме полководец семын. Мыланнат тошто армийын частьше-влакым шалатен колтымо нерген приказым шукташ жап толын шуын. Олаште улмына годым полкышто тидын нерген мутым утыжым лукмо огыл. Ынде, кунам мемнан полк веле огыл шога, кажне салтак мўнгыж нерген, шочмо Сибирьже нерген шона. Нимогай сбрьмб шомак ок полшо, да салтак-влакым кучашат йбсб лиеш.

— Сбрасыжат ок кўл, нимолан, — пенгыдын вашештен Блюхер.— Чын да тура ойлыман. Нуно мемнан эн революционный салтакна-влак улытыс. Эше латкудымшо ийыште кб сар ваштареш шогалын? Нуно. Кбмытым генерал-влак лўен пушташ приговорым луктыныт? Нуным. Кбм штрафной батальоныш колтеныт? Нуным. Тиде полк огыл мо Октябрьыште ик эн ончыч Питерыште восстаныйыш кынелше калыклан полшен? Икманаш, тачак митингыш погыныза. Те полкын чапле корныж нерген каласкаледа, а ме Уралым чапландараш ўжына.

Тыге олан тўн площадьыштыже митинг эртен. Тушко утларакше салтак, дружинник-влак погыненыт. Тыглай калыкат шагал огыл толын.

Я.М.Суворов.

Митинг оласе Советын ұжмашыж дене тўналыныт:

“Исполнительный комитет Совет властьым ұшанлын аралыше, Уралыште Советлан лўдыкшў пагыт лишеммеке, революционный постышто пентгыдын шогышо да шуко енгын вўржў дене пролетарский революцийлан да Калык Комиссар-влак Советлан ұшаным ончыктышо 17-ше Сибирский полклан таум каласа...

Исполнительный комитет 17-ше Сибирский полклан Троицк олаште кодаш да, боевой единицым ыштымешке, Советын кидыштыже лияш темла”.

Тиддеч вара шке шонымыжым шуко енг ойлен. Иктыже мўнган верыш шаланаш ўжын. Полк, маньын, шке задачыжым шуктен, тек ынде Урал калык илышыжым шке арала. Весе тидын дене келшен огыл: салтак-влак коеныт гынат, тушманым тўрыс шалатымеш кредалаш кўлеш, винтовкым кид гыч мучыштараш ок лий, Йошкар Армия деч посна Совет власть илен огеш керт.

Ойлышо кокла гыч кумшыжо тыгай ойым ыштен:

— Мыланна у боевой единице кўлеш! Красноармейский полк!

1918 ий 4 апрельыште Йошкар Армияын Троицкий отрядшым погаш тўналыныт. Ончысо комбат Иван Карпухинлан командир лияш ұшаненыт.

17-ше Сибирский полкын куд шўдў утла салтак ден офицерже Йошкар Армияыште умбакыже служитлаш кўнен. Кўрнныгорно пашаен-влак дружина, Йошкар гвардияын моло дружиныже РККА радамыш возалтыныт. Фронтышто лийше кресаньык-влакат ўрдыжеш кодын огытыл, нуным Троицкыш ик большевик конден.

— А тый ойгыренат, Маркович,— йолташыж семын каласен Блюхер Яков Суворовлан.— Вот тыланет у войска!

— Тыште эше чылан огытыл, Блюхер йолташ,— ойлен Карпухин.— Теве списке. Тушто мадыар ден австрияк-влакын лўмышт уло, ончысо военнопленный-влак. Нуно полкышто январь гычак улыт. Мом ышташ?

Сар годым Троицкыште австро-германский армияын военнопленныйже-влакын лагерышт лийын. Дутовын казакше-влакым ола гыч поктен колтымеке, революцийлан мелын улшо салтак-влак лўм дене кок енг, 17-ше Сибирь полкын штабышкыже толын, Йошкар гвардияш возалташ йодын. Полк командир Суворов тунам ўрмалген: Россияын ончысо тушманже-влаклан оружыйым ұшанен пуаш лиш мо? Челябинск гыч ревком вашештен: “Полкыш мадыар да австрияк-влак кокла гыч пленный-

влакым доброволец семын налаш". Тунам 273 пленный Совет власть верч кучедалаш ямде улмыш нergen товатлен.

Тидын нерген Суворов Блюхерлан шўм почын каласкален.

— Тыге гын, — иктешлен Блюхер, — мадыр да австрияк-влакым посна красноармейский интернациональный батальонеш кодена. Келшышна? Яков Маркович, а тыланет Уралыште шочшо Йошкар Армиин регулярный полкшо дене командоватлаш ўшанена.

— Туге гын мемнан полкна тек ончычсо семянак 17-ше стрелковый лиеш.

— Йбра, — вaшештен Блюхер да шыргыжалын ешарен: — Но ынде Сибирский огыл, а Уральский. Полкын шочмо верже дене келшышын. Тидымак Высший военный инспекций деч пенгыдемдаш йодына. Ушанем, тореш огыда лий?

Полк командир марте шумешке, Я.М.Суворов кужу илыш-корным эртен манаш огеш лий. Шочмо верже — кызытсе Йошкар-Ола лишне верланыше Юркан ял. Кресаньык ешеш кушкын. Еш изи лийын огыл. Озанлык — икмарда. Пашам йбратыше кресаньык-влак коклаште Яков Суворов изнекак чулымлык дене ойыртемалтын. Шойбулак школышто тўналгыш шинчымашым налын. Вара Чарласе высший начальный училищыш тунемаш пурен. Латкок иаш Яшалан Васлий изаже полшен. Рвезе тыршен тунемын, училищым куштылгын пытарен, умбакыже шке илышыжым военный пашалан плеклаш шонен. Шонымыжо тунам шукталтын огыл: кугу ешыште пашаче кид кўлын. Но тунемаш кумылжо йомын огыл. Нелылыкым ончыде, кужу корно деч лўдде, Яша Суворов Юл серысе олаш кая. Варарак шарнен возен: "Изам тунам чодыра поян дене мўкшым ончен. Пашадарже шагалрак лийын, конешне. Садлан гимназийыште але реальный училищыште мыйым тунуктымо нерген мут лектынат кертын огыл. Да Чарла уездышынажат тыгай учебный заведений уке. Тыге мый Чебоксарыш, педагогический курсыш, логальым".

Чебоксарыште Суворов 1906-1907 ийлаште тунемын. Шолып литература, листовко-влак дене палыме лийын.

Педагогический курсым тунем лекмеке, Яков Маркович тунуктышо ешыш ушна, ялысе йоча-влакым тунукташ тўналеш. Икымше империалист сар деч ончыч Я.М.Суворовым Манан-Мучаш двухклассный училищым вуйлаташ шогалтат. Тышечынак армийыш налыт.

Кузе тудым кугыжан армий вашлийын, Суворовын автобиографийже уештара:

"Сар. Мыят мобилизацийыш логальым. Строевой образованием уке, госпитальыш колтышт. Тўрлў сомылым шукташ. Госпитальым коден кайышым. Стрелковый полкышто служитлаш тўналтым. Кок тылзе гыч Витебский кусарышт, тушечын иктаж-могай военный учебный заведенийыш логалам, шонышым. Корно — Кавказыш, тушто прапорщикым ямдылыше школ уло. Тиде школ гыч мыйым 1916 ийыште тунуктен луктыч. Тыге ончыч Азовысо запасной полкышто, вара Ямбургысо тыгак батальонышто лийым, а кенжежымсе наступлений годым — Северный фронтышто, 17-ше Сибирский стрелковый полкышто. Тыштак кугыжан армийыште служитлыме жапем пытыш, поручик марте кушкым".

Кугыжам луктын шуымо жаплан поручик Суворов рота командир лийын. Тудын ротыжо штрафной батальоныш логалын улмаш. Февраль

революций деч вара тиде батальонным шке полкышкыжо пӓртылтенет. Суворовым полкысо салтак комитетыш сайленет.

Петроградисе 1917 ий июльысо событий 17-ше Сибирский полкыш у шӓльшыш пурта. Полковой комитетын ик заседанийыштыже, икмыняр енын торешланымжым ончыде, Петроградыш делегат-влакым колташ келшенет. Элыште мо ышталтеш, умбакыже кредалаш кӓлешыже уло мо, пален налаш манын. 10 июльышто 17-ше Сибирский полкын делегацийже тыгай йодмашым нангаен: “Ме чыла властым салтак ден пашазе депутат-влак Советын кидышкышт пуаш йодына...”

Август мучаште полковой комитет Корниловым арестоватлыме нерген уверым куанен вашлийын. Тунам салтак-влак тыгай пунчалым луктыныт: “...калык права верч пашазе-влак дене пырля контрреволюционный вий ваштареш перавый кынешше Петроградский гарнизоным да Балтийский флотым саламлена, Совет правительством ыштымешке, Военно-Революционный Комитетлан полшаш тӓнгальна”.

Кугу Октябрь революций кечылаште 17-ше Сибирский полкым Петроградыш, Антонов-Овсеенко распоряженийышкыже ӱжыктеныт. Тудым моряк-влак дене ушен, куатле боевой группым — Первый Северный Летучий отрядым ыштеныт. “Петроградыште,— возен Суворов автобиографийыштыже,— полкышкына 400 наре матросым ушышт, тыге Первый Северный летучий отряд шочо. Ме кӓртньӓгорно мучко Совет властым пентыдемдаш кайышна”. Отрядым мичман С.Д.Павлов вуйлатен, Я.М.Суворов тиде отряд штабын членже лийын. Отряд Вологда, Вятка олала гоч эртен, вара — Пермь, Екатеринбург, Челябинск, Троицк. 1917 ий 25 декабрьыште отрядын полшымыш дене Троицк олаште, белоказак-влакым поктен лукмек, Совет власть угыч ышталтын. 17-ше Сибирский полкым тышанак коденгыт. 1918 ий январьыште полкын командованийжым угыч сайлыме годым Я.М.Суворовым полк командирлан шогалтеныт. Лач тунам Суворов блохер дене вашлийын. Пентыде келшымыш ятыр ий шуйнен.

Неле лийын латкандашымше ий. Эрвелне Дутовым казакше-влак оза-ланеныт. Я ик вере, я вес вере ошо-влакын властышт ышталтеш. Блохерын отрядше толмо деч вара Троицкыште Дутов ваштареш кучедалше войскан штабше шочеш. Тудым Василий Константинович вуйлата. 17-ше Сибирский полк деч штабыш Я.М.Суворов пурталтеш.

1918 ий майыште илыш пуламыр утларак нелемеш. Чех батальон-влакын восстанийышт Пенза гыч Иркутск марте шуйнышо кӓртньӓгорным авалта. Ош чех-влак шуко олам руалтен налыт. Нунын ваштареш партизан толкын шарла. Но вий иктӓр лийын огыл. Чакнашат пернен. Уральске партизан отряд-влак Белорекк кундеммыш чумыргат. Тушто В.К.Блохерын, Н.Д.Каширинын отрядыштат лийыныт. Командир-влак, иктыш погынен, ончылык илыш радамым рашемдат. Чыла отрядым иктыш чумырымо вийын командующийжылан Н.Д.Кашириным сайлат, но август тӓнгальште тудым Блохер алмашта. Василий Константинович штабын адъютантшылан Суворовым налеш (17-ше Уральский стрелковый полк Н.Д.Томинын вуйлатыме Троицкий отрядыш пуртаятын улмаш). У главоком южноуральский партизан отряд-влакым, тушман туп шентелне неле корным сенен, ончы-ко вӓда, Йошкар Армий дене ушнаш шоныммо задачыжым шукташ пижеш. 1500 ментым эрташ — манаш гына! Но Блохерын армийже (тыге манымит иктыш ушыммо партизан отряд-влакым) нылле кече гыч Восточный фронтын 3-шо армийже деке лектын.

Тиде боевой корно "легендарный рейд", "героический эпопей", "Блюхерын походшо", "Уральский рейд" да моло лум дене историйыш пурен. Тудлан И.Ф.Плотников 1967 ийыштак "Десять тысяч героев" вуймутан книгам пӧлеклен ыле. Коло ий гыч эше кугу пашам ямдылен — Уфа олаште лекше "Героическая эпопея Уральской партизанской армии Блюхера" монографий. Ик вере автор, Блюхерын штабышкыже вашталтышым пуртымо нерген палемдымек, тыге воза:

"Штаб начальниклан 1-ше Уральский полкысо контрольный Советын членже коммунист Тарасовым шогалтеныт. Но тиде должностьшто тудо кужун ыштен огыл. Штаб начальникин функцийжым фактически адъютант Я.М.Суворов умбакыжат шуктен шоген".

Йошкар Арми дене ушнымеке, южноуральский отряд-влак 4-ше Уральский дивизийыш пурталтыныт. 1918 ий 21 сентябрьыште дивизий начальник Блюхер шке штабышым ыштыме да тушто кӧн могай пашам шуктышашыж нерген приказым луктын. Суворов дивизий начальникин административный паша дене польшкалышыже лиеш. Ноябрь тылзыште 4-ше Уральский дивизийым 30-шо стрелковый дивизийыш савырат, тунам Яков Маркович ончычсо гаяк сомылым шуктен шоген. Дивизий Кунгур, Красноуфимск, Пермь кундемлаште ошо-влак ваштареш кредалын.

1919 ий 5 декабрь гыч 1920 ий апрель марте Суворов Оренбургский укрепленный районшто лийын, вара узш 3-шо армийыш пӧртылын. Арми командующийын польшкалышыжлан Блюхерым шогалтеныт. Вашке тудлан и дивизийым логаш темленыт. Тыге Блюхерын тыршымыж дене 51-ше стрелковый дивизий шочеш да Сибирьым Колчак кид гыч утараш полша. Тиде дивизийыштак Суворовын боевой корныжо умбакыже шуйнен. Ончыч — штаб начальникин кугурак польшкалышыже, а 1920 ий июль гыч — 152-шо бригадын штаб начальникше.

Крымым утарыме деч вара 51-ше дивизийым Одесса кундеммыш кусареныт. Тышечынак 1921 ий кенжежым Блюхерым Дальний Востокуш колтеныт. Тушто посна республика лийын. Тудым аралаш Народно-Революционный армий ышталтын, тудын Главнокомандующийжылан 1922 ий июль марте Блюхер шоген. Василий Константинович эрвеке Суворовымат нангаен, тудыжо ончыч Военный совет секретарьлан, вара Дела управляющийлан ыштен. Тунамак П.П.Постышев, С.М.Серышев да моло денат вашлийын. Волочаевкыште кредалме годым Суворов Блюхер пеленак лийын. 1922 ий кенжежым тудын дене пырляк ДВР-ым коден, Петроградыш толын. Тыште 1923 ий октябрь марте, комсоставым ямдылыше высший стрелковый школыш тунемаш кайымешкыже, 1-ше армейский корпусышто служитлен.

Граждан сар ийлаште тунемаш жап лийын огыл, тунем шуко еным жап, кредалме корно туныктен. Суворов шинчымашым нӧлтымӧ нерген эре шонен, Блюхерлан колтымо ик серышыже тидын шумлыкак лийын. Полководец вазештыде кодын огыл:

"Шергакан Яков Маркович! Серышетым налынам да таче тиде записке дене пырля Куйбышевлан письмам колтем, тыйым академийыш тунемаш пурташ йодам.

Куйбышев йолташым тыйын политически пенгыде да партилан, Совет властьлан преданный улмет нерген ушандаренам. Командный стаж шотышто — тый 17-ше полкын командирже лийынат, маньын возенам. А ойлымым пенгыдемдаш тидымат ушештаренам: 1920 ий мучаште Каховка

Фрунзе лумеш Омский пехотный училище. Батальон командир Я.М.Суворов (покшелне) йошкар командир-взак коклаште.

кундемшыште бригада штаб начальник улмет годым тый, чынжым ойлаш гын, бригадын командирже лийынат, да орденом тылат сусыргыметлан веле огыл, моштен командоватлыметлан пуымо. Письма мучаште тыйым батальон командир должностьш шогалтымым служебный стажым ситара ш кӧнымет дене умылтаренам. Ушанем, тыйын шонымет шукталтшаш, молан манаш гын, письмаште тыйым политически могырымат, командно-строевой шотыштат эн сайын акленам. Мо дене пыта, увертаре. Возо: кузе илет, Москваште могай у увер...”

Тиде серышым Блюхер 1924 ий 30 мартыште возен. Тудым кидыштем кученам, шымлен лудынам Яков Марковичын илимыж годымак. Серышын мучашыже кушкедме, Василий Константиновичын подписьшат уке (“калык тушманыш” лукмо енын серышыжым аралымылан Суворовым шкенжымат шынден кертыт улмаш. Сандене тудлан, серышым арален кодаш манын, кӧ возымым шылташ верештын).

Высший стрелковый школым тунемме годым Суворов ешан лийын, Мария Константиновна дене Юрий эргыштым ончен куштеныт. Блюхерын пелашыже ден Мария Константиновна пеш чот келшеныт. Кок еш коклаште тату илыш 1938 ий марте шуйнен.

“Выстрел” школым тунем лекмеке, Суворов икмыняр жап Дальний Востокушто, 6-шо Хабаровский стрелковый полкушто служитлен. 1925-

1933 ийлаште Сибирьыште военно-политический школышто батальон командир, Горький олаште военный школ начальник лийын. Академийыш 1934 ийыште гына логалын, но тунемаш огыл, а туныктышылан пашам ышташ налыныт. Кызыт тиде — Совет Союз Маршал Р.Я.Малиновский лумеш Ленин да Йошкар Знамя ордена бронетанковый войскал военный академикже.

Тактика кафедрин начальникше полковник Я.М.Суворов 1944 ийыште Йошкар Знамя, а 1945 ийыште Ленин орден дене палемдалтын. Академийын коллективаше дене пырля Сегымаш парадыште участвоватлен. 1949 ийыште, шочмыжлан кудло ий темме кечын, онгыштыжо кокымшо Ленин орден волгалтын.

Граждан сарын геройжо, Кугу Отечественный сарын участникше, кужу боевой корным эртыше землякна шымле ик ияш колен. Тудын лумжб историйыш пентыдын пурен. Писатель-влак Д.Алексеев, Ф.Гарин, В.Душенькин, Ив.Недолин шке роман ден повестьлаштышт, историк-влак Ю.Буранов, И.Плотников, А.Спасский, Л.Юдкевич, З.Янгузов монографий ден статьялаштышт, тудын дене пырля пашам ыштыше-влак В.Русяев, М.Голубых, И.Каширин шарнымаштышт Яков Маркович Суворовым поро мут дене шарналтеныт, чапландареныт.

* * *

Кугу Отечественный сар годымат Крымште совет воин-влак талым кредалыныт. Ача-коча-влакын чапле корнышт дене Перекопыштат, Турецкий вал кундемыштат, Армянск лишнат ыза-шольо түрлб калыкын шочыштыт дене йгыре марий салтак-влакат ошкылыныт. Нунын кредалышт нерген архивлаште аралалше документ-влак, ветеран-влакын онгыштышт волгалтше боевой орден ден медаль-влак ушештарат.

Сар пыгат эре шенгеке чакна. Крымым утарышаш верч пытаргыш гана кредалмылан пел курымат эртен. Наступлений тунам совет войскал Одессым утарышаш верч кредалмыже да Румынийын йүдвел-эрвел районшыкыжо лекмыж годым тунгалын. Операцийым 4-ше Украинский фронт эртарен. Тушманын войскажым 35 суткаште кырен шалатыме, а Севастополь кундемным 8 кече штурмоватлыме да олам 58 шагатыште утарыме.

Мемнан землякна-влак утларакше 2-шо гвардейский, 51-ше общевойсковой армийлаште кредалыныт. Авиацийыштат икмыняр летчик лийын. Иктыже — А.И.Заровняев, Марий Турек район гыч. 1944 ий май тылзе тунгалтыште ИЛ-2 самолет дене моло летчик семынак Сапун-гора районышто тушманын вийжым атаковатлен. Шкеже ик танкым йўлалтен. Западный скат районышто боеприпасан кок автомашинам пытарен. Цель гыч корангме годым тушманын ныл самолетшо вастареш пижын да атакыштым чактарен. Тыге тунгалын землякнан сар корныжо. 1945 ий 29 июньшто гвардий старший лейтенант Заровняевлан Совет Союз Герой лумеш пузныт. Тылеч ончыч тудо кок гана Йошкар Знамя орден дене, тыгак 1-ше ден 2-шо степенян Отечественный война орден-влак дене наградитлалтын.

51-ше армийын командующийже Совет Союз Герой гвардий генерал-лейтенант Крейзер 1944 ий 17 майыште 1-ше степенян Отечественный война орден дене капитан С.К.Полыскаловым наградитлен. Степан Кондратьевич — Куженер районысо Токтайбеляк села гыч. Сар доч ончыч туныктышо лийын. Фронтышто — 346-шо стрелковый дивизийысе полит-

отдельн агитаторжо. Тудо Сиваш гоч вончымо годым поснак ойыртема-
лтын. Тунам, 1944 ий шошым, 8-12 апрельыште крeдалме годым салтак
йолташыже-влакым шокшо мут денат кумылан ден, боеприпас, кочкыш
эре лийже манын тыршымыж дене боевой задачым шукташ полшен. А
Севастопольым утарыме годым капитан Полысалов 1166-шо полкышто
лийын, салтак ден командир-влакым шке примерже дене кумылан ден
шоген. Тудын онгыштыжо Йошкар Шудыр орден йолген. Тудым С.К.Пол-
ысалов 1943 ийыште Запорожский областысе Розовка кундемыште ойыр-
темалтыман налын улмаш.

Фронт гыч портылмаке, Полысалов туныктымо пашажым кудалтен
огыл, "РСФСР школын заслуженный туныктышыжо" лумым налын, "Знак
Почета" орден денат наградитлалтын. 1968 ий гыч — Йошкар-Олан почет-
ный гражданинже. Сарын да пашан ветеранже 1990 ий 4 декабрьыште
индешлу ияш колен.

Сиваш, тыгак Севастополь ола верч крeдалмаште 1-ше гвардейский
стрелковый корпусын штаб пашаенже гвардий майор П.В.Мальцев ойыр-
темалтын. Тудымат 1944 ий 17 майыште 1-ше степенян Отечественный
война орден дене наградитленит. Павел Васильевичын тиде орденже
первый да пытартыш лийын огыл. Эше сар тунгалтыштак, 1941 ий август-
октябрь тылзылаште, Йошкар Шудыр орден дене палемдалтын. Тунам
тудо лейтенант улмаш, 111-ше стрелковый дивизийын 468-ше стрелковый
полкыштыжо крeдалын да ик гана веле огыл шке частьшым авыралташ
гыч утарен коден, тушман кид йымач лукташ полшен; Волхов энгер гоч
сусыргышо шуко воинным вончыктарен.

Сар деч вара Мальцев дивизий командир марте кушкын. Отставкыш
генерал-лейтенант званий дене лектын. Павел Васильевич кум гана Йош-
кар Знамя орден дене наградитлалтын, тынарак Йошкар Шудыр орденым
налын. Марий Турек районысо Водозенер ялын эргыже кызыт Москваште
ила.

1944 ийыште Перекопысо укрепленийлам генерал Г.Ф.Захаровын
2-шо гвардейский армияже атакватлен да Армянск олам сеген налын.
Тиде армияш тунам 13-шо гвардейский стрелковый корпусат пурен. Ятыр
землякна тиде корпусын 72-шо связь батальоныштыжо лийныт: рядовой
Н.Н.Матюков, старший сержант О.А.Пекпулатов, сержант И.Ф.Филиппов
да молат. Нуно, моло воин семынак, Крым верч крeдалме деч ончычат,
варат боевой награда-влак дене палемдалтыныт. Теве Морко районысо
Шордур ял гыч И.Ф.Филипповым налаш. Тудо сарын первый кечылаш-
тыже 52-шо стрелковый дивизийыште лийын. Тиде дивизий тул коклашке
1941 ий 29 июньышто "Норвегий" луман немич армияын Мурманск
кундемыште наступленийыш куснымыж деч вара пурен. Тале крeдалмаш
20 июль марте шуэин. Тушто ойыртемаште 205-ше стрелковый полкым
варарак Ленин орден дене наградитленит. Тиде полкыштак крeдалын
старший телефонист Филиппов. Тудым 1941 ий 19 июльыштак полкын
командованыйже Йошкар Шудыр орден дене наградитлаш темлен (сарын
тунгалтыш кечылаштыже землякна-влак кокла гыч але марте летчик
А.Н.Вершининын наградыж нерген веле палена, тудлан Ленин орденым
пуымо нерген СССР Верховный Совет Президиумын Указше 1941 ий
22 июльышто лектын.

"Фашистский войска ваштареш крeдалме годым Филиппов йолташ,—
лудына наградной листыште,— чутым улмыжым ончыктен да шке илы-

шыжым сенгымашлан пуаш эре ямде. 1941 ий 17 июльшто бой кайыме годым полкын штабше ден подразделений коклаште связь кўрылтын. А тушман ончыко шўшкылтын. Минометла гыч чот лўйылтым ончыде, Филиппов йолташ связь линий дене каен да кўрылтшў воштырым муын, тудым ушен. Тунам тудо нелын сусырген”.

И.Ф.Филипповым “За отвагу” медаль дене наградитленят. Сусыргымыжлан кўра землякна тунам наградыжым налын шуктен огыл. Госпиталь гыч эмлалат лекмеке, Филиппов Ленинградский, Сталинградский ден Южный, 1943 ий 30 ноябрь гыч 4-ше Украинский фронтлаште кредалын. 13-шо гвардейский стрелковый корпусын связь батальоныштыжо Иван Филиппов 1944 ийыште ротын старшинаже улмаш. Званийжат нўлталтын — сержант. Батальон командир землякнан боевой подвижшым наградной листыште тыге аклен:

“Филиппов йолташ ротын старшинаже семын Крымым тушман деч утарышаш верч кредалме годым контрольный станциялаш мемнан воин-влакнан, тушманын лўйкалымыжым ончыде, кочшаш продуктым ик гана веле огыл намиен.

Армянск ола верч, Буденный лўмеш совхоз кундемыште 1944 ий 8 апрельыште кредалме годым, тушман артиллерий да миномет гыч чот лўйкален гынат, ик контрольный станций гыч вончен да личный составлан кочшаш продуктым, вўдым да связьлан кўлшў чыла арверым жапыштыже конден, тыге боевой задачым сайын шукташ полшен”.

Ты гана сержант Филипповым “За боевые заслуги” медаль дене наградитленят.

Тылеч вара гвардий сержант Филиппов 3-шо Белорусский фронтышто кредалын. 1944 ий 14 декабрьыште 2-шо степенян Отечественный война орден дене наградитлалтын. Тиде орденом Латвий мландыште ойырт-малтмылан налын.

А икымше наградыже — “За отвагу” медальже — наградитлыме деч вара кум ий эртен гынат, пуыде кодын.

Шордўр ялеш 1914 ийыште шочшо И.Ф.Филиппов нерген утларак пален налаш кўлешлан шотлышым. Наградной материалласе мўнгысб адрес почеш Иван Филипповичын аважым, Евдокия Гавриловнам, ушештарыме.

Изи Кушна сельсоветыш колтымсо серышем Ольга Ивановна Сергеевалан (И.Ф.Филипповын ватыжын шўжарже), кидышкыже логалын. Кызыт тудо пенсийыште. Ончыч школышто йоча-влакым тунуктен. Сар ийлаште армийыш налыныт, кок ий утла авиационный полкышто связистке лийын.

“Серышыште шындыме йодышлан изиш полшен кертам, — вашештен Ольга Ивановна. — И.Ф.Филипповын ватыже, Анатолий эргыже да шешке лийшыже, нунын кум шочышт кызыт Архангельский областыште илат. Иван Филиппович 1945 ий 9 майыште колан”.

Серыш йымалне — эргыжын адресше. Но молан тудын фамилийже Иванов? Ольга Ивановна деч эше икмыняр йодышлан вашешташ йодым.

“Иванов Анатолий Иванович — И.Ф.Филипповын эргыжак, ачажын лўм дене коштеш. 1937 ийыште шочын. Ачажым сайын ок шарне. А вот Иван Филипповичын фамилийже шотышто тебе мом каласаш уто огыл. Тудын ачаже. — Николай Николаев, но ачан лўмжымат, фамилийжымат налын огыл. Молан? Нужна ешеш шочын. Ачаже пеле сокыр улмаш. Кок эргышт Матвей ден Иван лийын. Аваже пеш ондак колан. Ачаже вес ватым налын.

Изивате эрге-влакым йӱратен огыл. Иваным уланрак да йочадыме вес ешыш ашнаш налыныт, Филипп Матвеевын ешышкыже. Тыге Николай Николаевын эргыже И.Ф.Филиппов лӱм дене кошта тӱнгалын.

Тидымак Архангельский область, Плесецкий район гыч толшо серыш пентгыдемдыш — Анатолий Иванов мо палымыжым увертарен да ачажым фотокартычкыжымат колтен. Серыш мучаште возен: “1951 ийыште кенегежым Марий Турек велыш миен коштым, ачамын фронтовой йолташыжым — Матюковым кычалынам, но муын омыл...”

А Матюковшо Марий Турекыште огыл, а Какшамарий гыч улмаш.

1944 ийыште Николай Николаевич Матюков, И.Ф.Филиппов семынак, 72-шо связь батальонышто служитлен. “За боевые заслуги” медаль дене кок гаа наградитлалтын.

Н.Н.Матюков Филипповым кум ий наре пален, ӱмыржӧ кузе кӱрлмымат ужын. Теве кузерак шарнен ойлен тудо:

— Сар мучаште Иван Филиппов связь батальонышто рота старшина ыле. 1945 ий 9 майыште ме, салтак-влак, стройыш шогалын, митингыш ошкылна. Иван Филиппов землякше-влакым монден огыл, йӱнжо годым сийлен. Стройыштат пеленемак кайыш. Мутым лукто: демобилизоватлалтмек, кушко каяш, олаш але ялыш? Митинг Пиллау олаште (кызыт — Балтийск) эртышаш ыле. Тушко Фишхаузен (кызыт — Приморск) ола гыч ошкылнына. Пиллау ола лишне колонна каналташ верланыш. Иван Филипповым корныш лекмыж годым шенгечше машина тӱкен. Тунамак землякна йӱрлын. Тудым корно воктенак тояш логале”.

Пӱртылын огыл шочмо кундемыш, Пекпулат почингаш, младший лейтенант Очий Пекпулатов. Тудо Филиппов, Матюков семынак Сталинградский фронтышто кредалын, “За оборону Сталинграда” медальым налын. Вара — Крымыште. Связь батальонышто отделений командир лийын. Тудын боевой подвижымым батальон командир тыге аклен:

“Турецкий вал—Армянск районышто 1944 ий 9 да 10 апрельыште 13-шо гвардейский стрелковый корпусын командный пункт ден 3-шо гвардейский стрелковый дивизийын командный пунктшо коклаште связь ынже кӱрылт манын, артиллерий да минометла гыч талын луйкалымым ончыде, кӱрылтшӧ воштырым тӱрлаш коштын. Кок кече коклаште гына лийнысе 30 наре кӱрылтышым ушен”.

Тиде подвиглан Пекпулатов 1944 ий 17 апрельыште “За отвагу” медаль дене наградитлалтын. Закарпатский Украиным утарышаш верч кредалме годым ӱмыржӧ кӱрылтын.

Кызыт Шернур велне Очий Пекпулатовын акаже — Саставий Алексеевна ила. Ик серышыште тыге возен: “Шольым нерген колымо кагазше деч моло нимогай документым шым му. Очийын йолташыже серышым да фотомат колтен ыле — тудат аралалтын огыл. Шольым дене пырля служитлыше иктаж землякым муыда гын, увертареда шонем...”

Туге, фронтеш колышко-влакым кызытат родо-тукымышт, лишыл енышт-влак кычалыт. Сар корнышт нерген утларак пален налнешт. Тул кокла гыч эртыше кажне фронтовикын илышыже — мондаш лийдыме странице. Кеч-мыняр ий эртыже Кугу сарлан — тудо калык чонышто, элнан эртен толмо корныжо. Сбй пасуэш вуйым пыштышыжымат, тулан корнышто илен кодшыжымат — нигӱмат мондышаш огынал. Тиде шумлыкак возалтын ты очерк.